

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za psihologiju

**POVEZANOST RODITELJSKIH I VRŠNJAČKIH NORMI SA STAVOVIMA
SREDNJOŠKOLACA PREMA ROMIMA**

Diplomski rad

Lidija Ivandić

Mentor: dr.sc. Ajana Löw

Zagreb, 2016.

SADRŽAJ

UVOD	1
Teorijski pristupi predrasudama u dječjoj i adolescentskoj dobi	2
Klasični pristupi predrasudama u dječjoj i adolescentskoj dobi.....	2
Noviji pristupi predrasudama u dječjoj i adolescentskoj dobi.....	4
Pristupi koji su temeljeni na djelovanju socijalnih normi	5
PREDRASUDE PREMA ROMIMA	7
PROBLEMI I HIPOTEZE	9
PROBLEMI.....	9
HIPOTEZE.....	9
METODOLOGIJA.....	10
Sudionici istraživanja	10
Instrumenti.....	10
Postupak.....	12
REZULTATI.....	12
Predviđanje izraženosti predrasude prema Romima	15
RASPRAVA.....	19
ZAKLJUČAK	24
REFERENCE	25

Povezanost roditeljskih i vršnjačkih normi sa stavovima srednjoškolaca prema Romima

The relationship between parent and peer norms and high school students' attitudes toward Roma

SAŽETAK

Romi su marginalizirana etnička grupa u našem društvu, a istraživanja pokazuju da su ujedno i grupa prema kojoj većinsko stanovništvo ima najviše predrasuda. U ovom istraživanju cilj je ispitati kakav je odnos roditeljskih i vršnjačkih normi i stavova prema Romima kod srednjoškolaca te provjeriti kako taj odnos ovisi o općoj podložnosti roditeljskim i vršnjačkim normama. U istraživanju je sudjelovalo 457 učenika srednjih škola s područja grada Zagreba. Stavovi učenika ispitivani su Skalom modernog rasizma, Skalom socijalne distance, Skalom roditeljskog i vršnjačkog utjecaja te su uzeti podaci o sociodemografskim karakteristikama. Pokazalo se da srednjoškolci u prosjeku imaju blago negativan stav prema Romima. Na Skali socijalne distance navode kako bi im bilo u redu da žive u istoj državi s Romima ili da idu u isti razred, ali ne bi željeli da su npr. rođaci. Sukladno tome, na Skali modernog rasizma u prosjeku postižu umjerene rezultate. Rezultati su pokazali kako su stavovi povezani i s roditeljskom i s vršnjačkom normom. Roditeljska norma je manje predrasudna od vršnjačke norme, iako učenici navode kako ni roditelji ni vršnjaci ne bi odobravali intimnije odnose s Romima poput tvrdnje „da mi je cura/dečko“. Rezultati također upućuju na moderatorski efekt opće podložnosti roditeljskom utjecaju na odnos stava prema Romima i roditeljske norme. Odnos vršnjačke norme i stava prema Romima nije moderiran varijablom opće podložnosti vršnjačkom utjecaju. Pokazalo se i da postoje rodne razlike, pri čemu učenici iskazuju više predrasudne stavove prema Romima te više predrasudnu vršnjačku normu nego učenice.

Ključne riječi: Romi, predrasude, norme, roditeljski utjecaj, vršnjački utjecaj

SUMMARY

Roma are the most marginalized ethnic group in our society and research indicate that they are also the most common target of prejudice. In this research the aim was to investigate the relationship between parent and peer norms and attitudes toward Roma among highschool students and to reveal how this relation depends on individual susceptibility to parent or peer norms. In this research there participated 457 highschool students from Zagreb. Students' attitudes were examined using The Modern Racism Scale, Social Distance Scale, Parent and Peer Pressure Scale and sociodemographic data were also collected. Results indicate that students show slightly negative attitudes toward Roma. Living in the same country or going to school together would be acceptable situations, but they would not like to be related to Roma or to date with them. Their attitudes correlate both with parent and peer norms. The parent norm seems to be somewhat more positive than the peer norm, although students report in both cases that parents and peers would disapprove situations that include more intimate relations with Roma such as „dating a Roma girl/boy. Results also show a moderation effect of susceptibility to parent/peer influence on the relationship between attitudes toward Roma and parent norm. The relation between peer norm and attitude toward Roma is not moderated by susceptibility to parent/peer influence. Results indicate also some gender differences where girls show less prejudiced attitudes and report less prejudiced peer norms than boys.

Key words: Roma, prejudice, norms, parent influence, peer influence

UVOD

Socijalna kategorizacija jedan je od ključnih procesa koji se odvijaju pri opažanju naše socijalne okoline. Korištenje kategorija zahtijeva manje kognitivnih kapaciteta pa nam tako omogućuje jednostavnije snalaženje u socijalnim situacijama (Brown, 2006). Pripadanje grupi vrlo je važno, kako odraslima, tako i djeci te Baumeister i Leary (1995) govore o potrebi za pripadanjem kao fundamentalnoj ljudskoj potrebi. Uz to, osjećaj pripadanja usko je povezan s pozitivnim afektom. Pripadanje grupi također je sastavni dio samopoimanja, a to je posebno naglašeno kod djece i adolescenata. Pripadanje grupi daje osjećaj zajedništva te se pozitivno odražava na samopoštovanje i društvenost mlade osobe (Lacković-Grgin, 2006). Također, važno je razlikovanje „nas“ od „njih“ koje je pristrano u korist vlastite grupe i često rezultira predrasudama. U istraživanjima koja su od djece tražila da niz fotografija razvrstaju u grupe, pokazalo se da je rasa najčešći kriterij razvrstavanja te da se vlastita grupa pristrano procjenjuje u usporedbi s procjenom bilo koje druge grupe (Mullen i sur., 1992).

Iako socijalna kategorizacija olakšava prilagodbu i snalaženje u socijalnoj okolini, negativna posljedica je nastanak predrasuda. Predrasude su neprijateljski stav prema članovima neke grupe, a koji se temelji isključivo na njihovom pripadanju toj grupi (Aronson, Wilson i Akert, 2005). Crandall, Eshleman i O'Brien (2002) također definiraju predrasude kao negativna vrednovanja grupe ili pojedinaca na temelju grupne pripadnosti i pri tome navode osjećaj naklonjenosti ili nenaklonjenosti spram drugih ovisno o njihovoj grupnoj pripadnosti. Iako definicija obuhvaća i osjećaje naklonjenosti, oni su mnogo manje zastupljeni. Allport (1954) je tražio studente da napišu svoje stavove o raznim etničkim grupama, bez ikakve sugestije trebaju li pisati o pozitivnim ili negativnim stavovima te je utvrdio da su čak do osam puta više iznosili negativne stavove u usporedbi s pozitivnim stavovima. Predrasude mogu dovesti do nepravednih i često štetnih postupaka prema članovima određene grupe, poput izbjegavanja pripadnika grupe, ismijavanja, „govora mržnje“, različite alokacije resursa, fizičkih napada, etničkog čišćenja te čak genocida. Načini manifestiranja predrasuda u velikoj se mjeri razlikuju, ali su svi štetni za objekt predrasude.

U novije vrijeme mnoge predrasude su postale društveno neprihvatljive, što ne znači da više ne postoje. Stoga i istraživači sve više ispituju suptilnije načine iskazivanja predrasuda, poput modernoga rasizma ili modernoga seksizma (Pearson, Dovidio i

Gaertner, 2009). Takvi se oblici predrasuda manifestiraju time da osoba negira probleme koje pripadnici određene diskriminirane grupe imaju, stavom da određena diskriminacija uopće više ne postoji te da bi se određene grupe trebale malo više potruditi da promjene svoj nepovoljan položaj. Ovakvi suptilniji načini pokazivanja predrasuda mogu se primijetiti i kod djece. Razdoblje školovanja obilježeno je uključenosti u socijalne grupe ili klike, a kod djece je naglašena fundamentalna potreba da budu prihvaćena i da pripadaju. Za razdoblje adolescencije također je važan razvoj identiteta mlade osobe, a pri tome je identifikacija s različitim grupama bitan čimbenik razvoja identiteta. Međutim, identifikacija predstavlja također i snažan motivacijski faktor u stvaranju predrasuda (Nesdale, 2004). Za mlade od dvanaeste do šesnaeste godine karakteristično je formalno mišljenje koje omogućuje bolje međugrupno razlikovanje te je za taj period karakteristična povećana osjetljivost na grupne norme (Prinstein i Dodge, 2008). Upravo je zato važno istražiti kakve normativne poruke u pogledu predrasuda i diskriminacije manjinskih grupa mladi dobivaju od svoje okoline, posebice one najbliže, roditelja i vršnjaka.

Teorijski pristupi predrasudama u dječjoj i adolescentskoj dobi

Općenito, mnogo je različitih pristupa i teorija koje nude objašnjenja nastanka i održavanja predrasuda, a mogu se podijeliti u tri osnovne skupine: pristupe temeljene na ličnosti, kognitivne pristupe i socijalno psihološke pristupe (Akrami, 2005). Nesdale (2004) navodi specifične pristupe prilagođene dječjoj dobi, poput objašnjenja temeljenih na emocionalnoj neprilagođenosti, sociokognitivni pristup, objašnjenja temeljena na socijalnome odrazu i drugim socijalno psihološkim procesima. Novija istraživanja naglašavaju razvojnu teoriju socijalnog identiteta kao najsveobuhvatniju teoriju za razumijevanje predrasuda kod djece. Uz navedeno, razvojni model subjektivne grupne dinamike (Abrams, Rutland, Cameron i Marques, 2003) bitan je teorijski okvir za razumijevanje predrasuda kod djece i adolescenata zbog naglaska kojeg stavlja na procjenu članova unutarnje i vanjske grupe s obzirom na poštivanje grupnih normi.

Klasični pristupi predrasudama u dječjoj i adolescentskoj dobi

Pristupi temeljeni na ličnosti naglašavaju da je nastanak i održavanje predrasuda u najvećoj mjeri moguće objasniti karakteristikama samog pojedinca. Vrlo poznata je *teorija autoritarne ličnosti*, prema kojoj autoritarna ličnost teži autoritarnome društvenom sustavu,

traži poslušnost, podređenost i pokorno prihvaćanje autoriteta. *Socijalno-psihološka objašnjenja predrasuda* naglašavaju da roditelji izravno ili, u češćem slučaju, neizravno nagrađuju dijete ako pokazuje iste stavove kao i oni. Osim roditeljskih utjecaja, prisutan je i utjecaj kulture, pa mnogi pripadnici iste kulture imaju zajedničke predrasude (Todisijević i Enyedij, 2003). *Socijalno-psihološkim objašnjenjima predrasuda* pripada i *teorija socijalnog identiteta* (Tajfel, 1979). Socijalni identitet se odnosi na onaj dio pojma o sebi koji ima porijeklo u znanju pojedinca da pripada nekoj socijalnoj grupi ili grupama, a uključuje vrijednost i emocionalno značenje koje se pridaje toj pripadnosti (Tajfel, 1979). Tajfel navodi *uspostavljanje pozitivne distinktivnosti* (Tajfel, 1979) kao proces kojim se u međugrupnim usporedbama vlastita grupa može povoljno razlikovati od drugih grupa.

Nekoliko je pristupa specifičnih za dječju dob koji počivaju na klasičnim modelima predrasuda. Za dječju dob koristi se prilagođena *teorija autoritarne ličnosti*, tj., *teorija unutrašnjih stanja* (Adorno i sur., 1950) prema kojoj djeca zbog roditeljskoga stila odgoja doživljavaju i prikrivaju bijes, frustracije i socijalnu anksioznost te posljedično imaju veću vjerojatnost razvijanja predrasuda. U nemogućnosti da pokaže neposlušnost spram autoritarnih roditelja, dijete usmjerava agresiju prema grupama koje se doživljavaju devijantnima, a na meti su često etničke manjine.

Prema *kognitivističkim* i *socio-kognitivističkim objašnjenjima*, predrasude su posljedica stupnja kognitivnoga razvoja i potrebe za pojednostavljivanjem socijalnoga svijeta. Djeca zbog vlastitoga kognitivnog ograničenja stvaraju jasno odijeljene kategorije i nisu sposobna istu osobu smjestiti u veći broj kategorija. U šestoj godini dolazi do promjene u socio-kognitivnome razvoju, tj., javlja se rasna konstantnost, koja je vrlo važna u razvoju etničkih predrasuda (Cameron, Alvarez, Ruble i Fulgni, 2001). Tek u dobi od deset do petnaest godina djeca imaju sposobnost razumijevanja reciprociteta, što znači da spoznaju da su i ona sama nekome stranci. Važna teorijska pretpostavka je razvoj sposobnosti zauzimanja tuđe perspektive koja se u adolescenciji razvija do šire društvene perspektive (Maričić, 2009).

Prema *teoriji socijalnoga odraza*, da bi dijete razvilo predrasude, treba imati neke spoznaje o socijalnoj hijerarhiji i vrijednostima. Društvena stratifikacija stvara okolinu u kojoj stavovi o grupama odražavaju percipiranu grupnu moć i status, a djeca preuzimaju te stavove. Iako su korelacije stavova roditelja i djece prema određenim grupama uglavnom pozitivne i značajne, treba naglasiti da su često niske, što govori da djeca ipak ne upijaju samo stavove okoline, već ih na svoj način aktivno prihvaćaju ili odbacuju (Nesdale, 2004). Ipak, ukoliko djeca nemaju priliku dovesti u pitanje stavove okoline u kojoj

odrastaju, najvjerojatnije će ih prihvatiti, pa tako djeca koja odrastaju u podijeljenoj zajednici, primjerice u poslijeratnom gradu Vukovaru, imaju izraženije predrasude (Čorkalo Biruški i Ajduković, 2008). U nedostatku drugoga iskustva osim života u podijeljenoj zajednici, djeca se ponašaju u skladu s prevladavajućim stavom vlastite grupe. Sustav odijeljenih škola u Vukovaru onemogućava djeci da se svakodnevno druže s djecom iz druge etničke skupine te ona nemaju priliku vlastitim iskustvom potvrditi ili opovrgnuti mišljenje koje dobivaju od zajednice u kojoj odrastaju (Čorkalo Biruški i Ajduković, 2008). Rezultati ovog istraživanja potvrđuju postavke *teorije socijalnoga odraza* prema kojoj djeca odražavaju stavove okoline bez stvarnoga razumijevanja ili mogućnosti za preispitivanjem.

Noviji pristupi predrasudama u dječjoj i adolescentskoj dobi

Razvojna teorija socijalnog identiteta (Nesdale, 2004), kao i teorija socijalnoga identiteta, usmjerava se na ulogu konteksta u isticanju određenoga socijalnog identiteta te sklonost da se favorizira vlastita grupa, a omalovažava vanjska. Teorija se prvenstveno bavi etničkim predrasudama, koje smatra krajnjim ishodom procesa koji se odvija u četiri faze. Prva faza naziva se *nediferenciranjem*, zatim se javlja *etnička svjesnost*, faza *etničkih preferencija* te četvrta i posljednja faza je nastanak *etničkih predrasuda*. Javljanje etničkih predrasuda ovisi o stupnju u kojem se djeca poistovjećuju sa svojom socijalnom grupom, a međugrupni stavovi se ovisno o određenim okolnostima mogu kretati od jednostavne unutargrupne preferencije do predrasuda prema vanjskoj grupi poput nesviđanja ili mržnje. Prema ovoj teoriji iskazivanje predrasuda kod djece više ovisi o njihovoj specifičnoj socijalnoj situaciji, nego o dobi ili kognitivnim sposobnostima djeteta (Aboud i Doyle, 1996). Socijalno znanje djece ili njihove socijalne sposobnosti rastu s dobi kao odgovor na sve više iskustava u socijalnim interakcijama te to znanje posljedično utječe na njihovu interpretaciju socijalnih situacija i na prirodu njihovih reakcija (Nesdale, 2004). Posebice je naglašena rastuća tendencija za regulacijom iskazivanja određenih stavova i ponašanja s obzirom na to tko je prisutan u određenoj situaciji te koji će stavovi i ponašanja dovesti do poželjnih ishoda (Nesdale i Lawson, 2011).

Pristupi koji su temeljeni na djelovanju socijalnih normi

Prema razvojnom modelu subjektivne grupne dinamike (RMSGD; Abrams i sur., 2003), dob ima važnu ulogu u razvoju grupne dinamike. S porastom dobi djeca bi trebala sve bolje razumjeti grupnu dinamiku, posebice važnost lojalnosti grupi. Mala djeca pripadnike vlastite grupe procjenjuju pozitivno neovisno o poštivanju društvenih normi, dok su starija djeca sofisticiranija u prosudbama. Njima sama grupna pripadnost nije dovoljna za pozitivnu evaluaciju, već uzimaju u obzir ponašanje različitih pripadnika grupa. Ovakav način evaluiranja članova grupe naziva se *diferencijalno evaluiranje*.

Identifikacija predstavlja snažnu motivacijsku varijablu u međugrupnim odnosima (Nesdale, 2004) te stupanj identifikacije varira ovisno o faktorima u specifičnom socijalnom kontekstu. U ranijim istraživanjima RMSGD je istraživao i potvrđen, no na djeci u razdoblju srednjeg djetinjstva. Tomašić Humer i Čorkalo Biruški (2015) proveli su istraživanje na populaciji adolescenata te rezultati istraživanja potvrđuju razlike u evaluaciji članova grupe koji različito poštuju grupne norme. Sudionici preferiraju normativnoga pripadnika u odnosu na devijantnoga pripadnika vlastite grupe, ali i devijantnoga i normativnoga člana vanjske grupe u odnosu na devijantnoga pripadnika vlastite grupe. Potvrđen je i *efekt crne ovce* ili pozitivnija evaluacija odstupajućeg pripadnika vanjske grupe u odnosu na odstupajućeg pripadnika vlastite grupe. Za mlade od dvanaeste do šesnaeste godine karakteristično je formalno mišljenje koje omogućuje bolje međugrupno razlikovanje, a neki autori navode kako je razdoblje nakon desete godine vrlo važno za razvoj međugrupnih stavova jer je za taj period karakteristična povećana osjetljivost na grupne norme (Prinstein i Dodge, 2008).

Kada govorimo o stavovima srednjoškolaca, razvojni model subjektivne grupne dinamike nudi dobar teorijski okvir jer naglašava važnost normativnoga ponašanja članova grupe. Norma je subjektivno reprezentirana kao grupni prototip koji opisuje i propisuje vjerovanja, stavove, osjećaje i ponašanja koja minimaliziraju unutargrupne razlike i maksimaliziraju međugrupne razlike. Norme propisuju pravila ponašanja u nekoj socijalnoj situaciji i stoga su članovi grupe motivirani maksimalizirati poštivanje normi vlastite grupe (Abrams i sur., 2003). Pojedinci koji se ne pridržavaju grupnih normi, osobito norme lojalnosti, percipiraju se kao devijantni ili odstupajući članovi. Ostali članovi grupe negativno ih procjenjuju, pa čak i negativnije nego pripadnike vanjske grupe te se smatra da to pridonosi održavanju valjanosti grupnih normi (Abrams i sur., 2003).

S dobi se povećava svjesnost o vlastitoj i drugim grupama te relativni položaj u postojećoj shemi socijalnih odnosa. Ipak, pojedinac nije svjestan porijekla predrasuda koje ima te ih smatra svojim vlastitim. Tako primjerice djetetov stav prema crncima nije rezultat kontakta s crncima, već kontakta s prevladavajućim stavovima prema crncima u grupi kojoj pripada. Prema teoriji grupnih normi, vanjske norme postaju unutarnji stavovi (Crandall, Eshleman i O'Brien, 2002). Pokazalo se da je dovoljan jedan član koji iskazuje antirasističke stavove da ispitanici drastično smanje toleranciju na rasističke postupke. Socijalne norme tako snažno predviđaju pokazivanje predrasuda da je ispitivanje o normama praktično isto kao ispitivanje što ljudi osobno misle. Ovoj tvrdnji u prilog ide nalaz o visokoj korelaciji ($r = .96$) između prihvatljivosti predrasuda i iskazivanja predrasuda (Crandall, Eshleman i O'Brien, 2002). Ispitanici iskazuju viši stupanj predrasuda prema skupinama poput silovatelja ili pedofila, dok je stupanj iskazivanja predrasuda prema crncima ili mentalno poremećenima znatno niži. Poznavanje socijalnih normi pomaže u predviđanju izražavanja predrasuda, reakcija na diskriminaciju i iskazivanje hostilnosti. Treba imati na umu da su mnoge danas neprihvatljive predrasude dugo bile široko prihvaćene, kao što su danas prihvatljive predrasude prema određenim grupama poput porno zvijezda, prostitutki ili članova religijskih sekti.

Čini se da socijalne norme imaju veliku ulogu u grupnoj dinamici, a istraživanja upućuju na to da je pripadanje grupi od iznimne važnosti za djecu. Vršnjačke grupe imaju potencijal izvršavanja znatnog utjecaja na članove grupe, a mehanizam tog utjecaja krije se u grupnim normama. Pokazalo se da su djeca pozitivnija prema članovima druge (vanjske) grupe ukoliko postoji grupna norma o prihvaćanju drugih u usporedbi sa situacijom kada je grupna norma odbacivanje drugih. Istraživanja također pokazuju i da djeca od pete godine pokazuju manje sviđanja prema članovima grupe koji se ne konformiraju grupnim normama (Abrams i sur., 2003). Prema Lebedina-Manzoni, Lotar i Ricijaš (2008) utjecaj vršnjaka je sastavni i neizbježni dio socijalizacije, a može biti informacijski i normativni. Informacijski utjecaj odnosi se na to da druge vidimo kao izvor informacija za usmjeravanje vlastitog ponašanja, a normativni utjecaj vršnjaka se odnosi na konformiranje s drugima kako bi nas prihvatili i kako bismo im se svidjeli (Aronson, Wilson i Akert, 2005). Vršnjački pritisak je dakle važan mehanizam kojim se prenose grupne norme. Razdoblje rane adolescencije obilježava podijeljenost između ovisnosti o roditeljima i snažne želje za autonomijom. U ovom razdoblju također dolazi i do intenzivnog oblikovanja identiteta, što je opet pod snažnim utjecajem vršnjaka. Upravo zato je bitno uzeti u obzir utjecaj socijalne okoline, posebice roditelja i vršnjaka, prilikom istraživanja

predrasuda i tumačenja rezultata kod adolescentne populacije. Dosadašnja istraživanja roditeljskog i vršnjačkog utjecaja na adolescentnu populaciju su kontradiktorna jer neka istraživanja govore da adolescenti dobivaju suprotne poruke o normama i pravilima ponašanja od roditelja i vršnjaka, dok druga navode da dobivaju kompatibilne poruke. Općenito, djevojke i mladići izvještavaju o podjednakoj percepciji vršnjačkog pritiska, ali se čini da mladići češće podliježu vršnjačkom pritisku (Brown, Clasen i Eicher, 1986). Conger (1971) navodi da su adolescenti uglavnom pod većim utjecajem roditelja te da će doći do većeg utjecaja vršnjaka samo u slučaju kada je odnos između roditelja i djeteta narušen, ukoliko postoji snažna homogena grupa vršnjaka čiji se stavovi uvelike razlikuju od stavova roditelja, kada su roditeljske vrijednosti nekonzistentne, licemjerne ili nerealne te ako adolescentima nedostaje samopouzdanja, pa se ne mogu oduprijeti vršnjačkom pritisku. Berndt i Savin-Williams (1993) ističu kako postoji veća vjerojatnost da vršnjaci utječu na ponašanje i stavove adolescenta kada adolescent odnos sa svojim roditeljima doživljava negativno ili kada mu nedostaje roditeljske potpore. Iako u razdoblju adolescencije interakcije s vršnjacima postaju mnogo važnije, interakcije s roditeljima su i dalje važne, a tek u doba kasne adolescencije razvijaju se vlastita vjerovanja i stavovi koji su manje ovisni o utjecajima socijalne okoline (Lebedina-Manzoni, 2007). Adolescenti su specifična populacija kod koje je izražena uloga grupnog identiteta i osjećaja prihvaćenosti od drugih članova grupe. Ipak, adolescenti nisu pasivne osobe čije je ponašanje samo odgovor na utjecaj vršnjaka. Vrlo su važni stavovi, vrijednosti i uvjerenja koje nose iz svojih primarnih izvora socijalizacije poput obitelji i susjedstva (Lebedina Manzoni, Lotar i Ricijaš, 2008), a etničke predrasude se javljaju u ranoj dobi te se teško mijenjaju (Nesdale, 2004).

Predrasude prema Romima

Od svih etničkih grupa, Romi su najčešća meta predrasuda i sudionici istraživanja različite dobi pokazuju najnegativnije stavove upravo prema ovoj grupi. Ovakvi nalazi dosljedno se dobivaju kako na području Hrvatske (Čorkalo i Kamenov, 2003; Löw, 2009) tako i drugdje (Puhalo, 2013; Todisijević i Enyedij, 2003), a stavovi djece prema Romima u velikoj mjeri koreliraju sa stavovima njihovih roditelja (Mićević, 2005). Moguće je da mlađa djeca iskazuju naučene stavove, ali i kod starije djece, tj. srednjoškolaca, također je najizrazitija socijalna distanca prema Romima (Potelj, 2009).

Što je dovelo Rome u nepovoljni položaj u društvu? Prema popisu stanovništva iz 2011. godine, u Hrvatskoj živi 16.975 Roma, iako se stvarna brojka procjenjuje na 30-40.000 (DZS, 2013). Romi u Hrvatskoj dakle čine znatnu manjinu, a javnost ih percipira kao marginalnu skupinu (Šućur, 2000). Povijesno gledajući, stavovi prema Romima temeljili su se na drugačijoj boji kože, neobičnom načinu odijevanja, načinu zarađivanja te nepoželjnom ponašanju poput džeparenja i krađe (Turalija, 2005). Romi su kroz povijest uglavnom obavljali zanimanja koja su imala malen ugled u društvima u koja su doseljavali te su to uglavnom bili pomoćni poslovi poput kovača, zabavljača, glazbenika i slično (de Ville, 1956, prema Šućur, 2000). Mnoga od tih tradicionalnih romskih zanimanja nestala su zbog industrijalizacije i njihova sadašnja zanimanja uglavnom su niskostatusna. Vrlo je malo Roma, ako ih uopće ima, u onim zanimanjima koja su povezana s visokim ekonomskim nagradama ili moći.

Sklonost Roma prema određenim zanimanjima, a koja u pravilu imaju nizak ugled, moguć je razlog njihova marginaliziranog statusa, kako ekonomskog, tako i društvenog te prostornog. Kako su marginalizirani u odnosu na dominantne oblike rada, većinom nisu uključeni u formalne oblike zapošljavanja te su stope nezaposlenosti među romskom populacijom u Hrvatskoj iznimno visoke. Zaposlenje uvelike oblikuje društveni status te je odsutnost formalnog zaposlenja popraćena i odsutnošću društvenog statusa, posebice zbog implikacije na ovisnost o socijalnim mrežama i javnoj pomoći poput socijalne pomoći za nezaposlene. Primanje socijalne pomoći i bavljenje skrivenom ekonomijom ponekad je razlog napetosti između romske i neromske populacije (Duffy, 1998, prema Šućur, 2000). Ekonomski položaj Roma gotovo je u svim društvima znatno gori od položaja drugih siromašnih skupina i često se označava kao položaj *potklase*. Doseljavajući u ove prostore Romi su, što vlastitim izborom, a nerijetko i zbog zakonskih odredbi, naseljavali periferne zone grada. To je dodatno pridonijelo slabom ili nikakvom kontaktu romskih zajednica s neromskom okolinom i razvijanju specifičnog načina života i identiteta Roma u gradskim sredinama. Mladi u Zagrebu imaju slab ili nikakav kontakt s Romima, a istraživanja pokazuju da slabi kontakt dovodi do povećanja predrasuda. Bez drugoga iskustva osim života u podijeljenoj zajednici, djeca su pod većim utjecajem okoline te se drže svoje grupe (Ajduković i Čorkalo Biruški, 2008). U tom slučaju roditelji, vršnjaci i mediji glavni su izvor informacija u usmjeravanju stavova.

PROBLEMI I HIPOTEZE

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati kakav je odnos roditeljskih i vršnjačkih normi i stavova prema Romima kod srednjoškolaca te provjeriti kako taj odnos ovisi o općoj podložnosti roditeljskim i vršnjačkim normama. Sukladno cilju istraživanja, formulirana su tri problema te su u skladu sa suvremenim teorijskim pristupima predrasudama kod djece i adolescenata postavljene tri hipoteze.

PROBLEMI

1. Ispitati povezanost roditeljskih normi i stavova prema Romima kod srednjoškolaca.
2. Ispitati povezanost vršnjačkih normi i stavova prema Romima kod srednjoškolaca.
3. Provjeriti moderatorski utjecaj opće podložnosti roditeljskom utjecaju/vršnjačkom utjecaju na odnos roditeljskih/vršnjačkih normi i stavova prema Romima.

HIPOTEZE

1. Rezultati na mjeri stavova prema Romima kod srednjoškolaca bit će pozitivno povezani s rezultatima na mjeri roditeljskih normi. Srednjoškolci čiji roditelji imaju negativnije stavove prema Romima će i sami imati negativnije stavove prema Romima.
2. Rezultati na mjeri stavova prema Romima kod srednjoškolaca bit će pozitivno povezani s rezultatima na mjeri vršnjačkih normi. Srednjoškolci čiji vršnjaci imaju negativnije stavove prema Romima će i sami imati negativnije stavove prema Romima.
3. Opća podložnost roditeljskom utjecaju/vršnjačkom utjecaju bit će moderator veze između rezultata na mjeri stavova prema Romima i rezultata na mjeri roditeljskih normi/vršnjačkih normi. Kod srednjoškolaca koji su podložniji roditeljskom/vršnjačkom utjecaju općenito, bit će i veća povezanost između njihovog stava i stava roditelja/vršnjaka, tj., imat će sličnije stavove kao njihovi roditelji/vršnjaci.

METODOLOGIJA

Sudionici istraživanja

Istraživanje je provedeno na uzorku od 457 učenika četiri srednje škole s područja grada Zagreba. Dvije srednje škole bile su gimnazijskog usmjerenja (II. Gimnazija i XVI. Gimnazija), a dvije škole strukovnog usmjerenja (Škola za medicinske sestre Mlinarska i Ugostiteljsko-turističko učilište Zagreb). Ukupno je bilo 239 učenica (52.3%) i 218 učenika (47.7%) prosječne dobi 17 godina i 4 mjeseca ($SD = 1.07$). Kod najvećeg broja sudionika roditelji imaju srednju i višu stručnu spremu (53.6% majki i 51.2% očeva), potom slijedi visoka stručna sprema (44.2% majki i 45.1% očeva) te, očekivano, najmanji je broj roditelja s osnovnoškolskim obrazovanjem (2.2% majki i 2.4% očeva). Sudionici su u najvećoj mjeri izvještavali o prosječnom životnom standardu i to njih 55.4%, 40% izvještava o iznadprosječnom životnom standardu te 2.4% ispitanika navodi znatno iznadprosječan životni standard. Samo 1.8% navodi ispodprosječan i 0.4% znatno ispodprosječan životni standard.

Instrumenti

U istraživanju su korišteni sljedeći instrumenti: *Skala modernog rasizma*, *Skala socijalne distance*, *Skala roditeljskog i vršnjačkog utjecaja* te pitanja o sociodemografskim karakteristikama.

Skala modernog rasizma (Lauri, 1999) korištena je za utvrđivanje izraženosti predrasuda prema Romima. Originalna skala iz 1984. (McConahey, 1986) ima sedam čestica i ispituje stavove prema Afroamerikancima i to na nereaktivan način kako bi se izbjeglo davanje socijalno poželjnih odgovora. Lauri (1999) je Skalu prevela na hrvatski jezik i prilagodila za ispitivanje stavova prema Srbima, a u ovom istraživanju korištena je za istraživanje stavova prema Romima. Primjer čestica je „Diskriminacija Roma u Hrvatskoj ne postoji“ ili „Romi postaju prezahtjevniji u svojoj borbi za jednaka prava“. Pouzdanost prevedene Skale tipa unutarnje konzistencije izračunate Cronbachovim alpha koeficijentom iznosila je $\alpha = .85$ (Lauri, 1999), pouzdanost Skale u mjerenju stava prema Romima $\alpha = .86$ (Löw, 2009), a u ovom istraživanju je $\alpha = .78$. Odgovori su kodirani tako da veći rezultat ukazuje na veću socijalnu distancu te veću predrasudu.

Skala socijalne distance konstruirana je po uzoru na Bogardusovu skalu (Bogardus, 1933; prema Čorkalo i Kamenov, 1998), a koristi se za utvrđivanje stupnja bliskosti na koji

je pojedinac spreman pristati s pripadnikom vanjske grupe. Socijalna distanca je kontinuum koji ide od toplih intimnih odnosa do ravnodušnih i neprijateljskih. U ovom istraživanju Skala uključuje osam stupnjeva bliskosti, gradiiranih od manjeg prema većem stupnju („Da živimo u istoj državi“, „Da živimo u istoj ulici“, „Da idemo u isti razred“, „Da smo prijatelji na društvenim mrežama (npr. Facebook)“, „Da izlazimo skupa u društvu i na ista mjesta“, „Da smo prijatelji i da se uzajamno posjećujemo i kod kuće“, „Da smo rođaci“, „Da mi je cura/ dečko“). Sudionici istraživanja su za svaku tvrdnju zaokruživanjem odgovora DA ili NE označavali bi li željeli biti u navedenoj situaciji ili ne. Ukupni rezultat se računao kao zbroj zaokruženih odgovora NE na Skali. Viši rezultat na Skali ukazuje na veću socijalnu distancu prema određenoj skupini, u ovom slučaju, prema Romima.

Za mjerenje roditeljske i vršnjačke norme korištena je ista skala, i to tako da su srednjoškolci procjenjivali bi li njihovi roditelji i vršnjaci odobravali da se oni sami (učenici) nađu u navedenim situacijama različitog stupnja bliskosti s Romima. Tražili smo od učenika da zaokruže odgovor koji odgovara onome što bi njihovi roditelji i vršnjaci rekli na to da se učenici nađu u navedenoj situaciji. Uputa je glasila: U tvrdnji „Da smo prijatelji i da se uzajamno posjećujemo i kod kuće“, ako misliš da bi tvoji roditelji odobravali da si prijatelj/ica s Romom/Romkinjom, zaokruži DA, a ako misliš da bi im smetalo, zaokruži NE“. U ovom istraživanju rezultati na *Skali socijalne distance* su rekodirani tako da viši rezultat upućuje na veću socijalnu distancu, a isto je učinjeno i za roditeljsku i vršnjačku normu. *Skala socijalne distance* i ovakav način mjerenja roditeljske i vršnjačke norme prethodno je testiran na studentima psihologije kroz razgovor u fokusnoj grupi. Ovaj način mjerenja socijalnih normi se u više istraživanja pokazao kao učinkovit. Ata, Bastian i Lusher (2009) su koristili Skalu socijalne distance za mjerenje percipiranog stava roditelja (norme) prema Muslimanima u Australiji kroz čestice poput „Moji roditelji bi bili sretni kada bih imao/imala bliskog prijatelja Muslimana/ku“ te se to pokazalo kao pouzdan način mjerenja roditeljske norme ($\alpha = .88$; korelacija s mjerom socijalne distance $r = -.78$). Relativno sličnu metodu koristili su Bank, Slavings i Biddle (1990) koji su tražili sudionike da daju odgovore na određene teme onako kako misli da bi to učinili njihovi vršnjaci i roditelji. Zatim su uzimali prosječne rezultate sudionika za njihove prijatelje / roditelje za svaku pojedinu temu kako bi dobili vršnjačku / roditeljsku normu.

Skala roditeljskog i vršnjačkog utjecaja (Parent and Peer Influence Scale PPI, Werner-Wilson, 2000) osmišljena je za mjerenje stupnja u kojemu su adolescenti i mladi odrasli pod utjecajem roditelja ili vršnjaka. Za potrebe ovog istraživanja prevedena je na

hrvatski jezik. Skala se sastoji od 17 čestica, a procjenjuju se na skali Likertovog tipa (1-7). Pokriva moralne vrijednosti, politička vjerovanja, izlaske, seksualnost te uporabu alkohola i drugih supstanci. Pitanja su kodirana tako da viši rezultat na Skali upućuje na veću podložnost vršnjačkom utjecaju, a niži rezultat na izraženiju podložnost roditeljskom utjecaju. U istraživanju interpersonalnih utjecaja na adolescente (Werner-Wilson i Arbel, 2000) Cronbachov alpha koeficijent je iznosio $\alpha = .75$, a u ovom istraživanju se također dobiva prihvatljiv stupanj pouzdanosti skale ($\alpha = .71$). Za potrebe ovog istraživanja rezultat na Skali je podijeljen tako da se dobiva posebno rezultat za roditeljski utjecaj te rezultat za vršnjački utjecaj. Za mjeru roditeljskog utjecaja uzete su čestice poput „*Moji roditelji i ja imamo isti sustav vrijednosti*“ i „*Moja uvjerenja o korištenju alkohola jednaka su uvjerenjima mojih roditelja*“. Pouzdanost mjere roditeljskog utjecaja iznosi $\alpha = .68$.

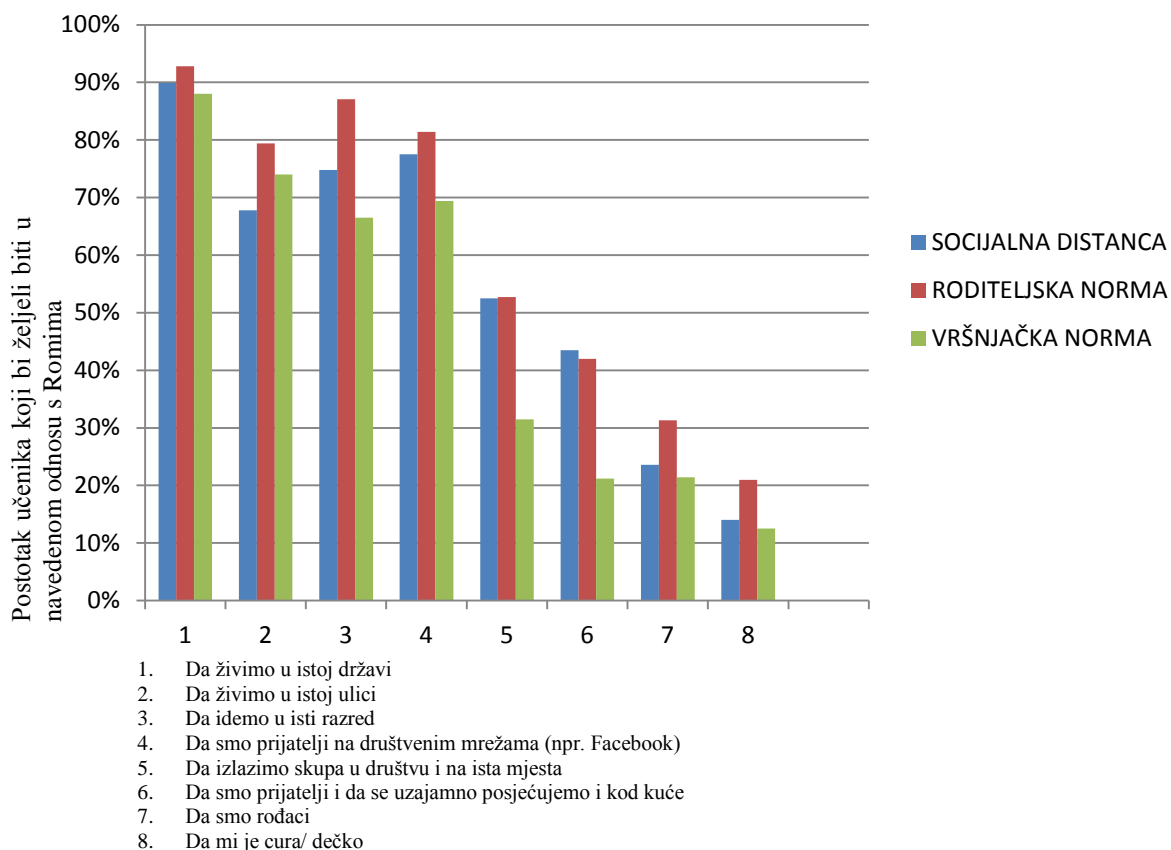
Za mjeru vršnjačkog utjecaja uzete su čestice poput „*Moji prijatelji utječu na moja uvjerenja o seksualnosti*“ i „*Vrlo je važno da moji prijatelji odobravaju osobe s kojima izlazim (na spoj)*“. Pouzdanost mjere vršnjačkog utjecaja iznosi $\alpha = .72$.

Postupak

Testiranje se provodilo grupno u razredu na početku školskog sata u dogovorenim terminima. Sudionici su ispunjavali upitnike tipa papir-olovka i postupak je trajao u prosjeku 15 minuta. Testiranje je bilo anonimno i dobrovoljno, a roditelji sudionika su informirani o sudjelovanju njihova djeteta u istraživanju. Na početku testiranja sudionici su usmeno dobili detaljnu opću uputu. Svaki instrument u upitniku je imao zasebnu uputu za rješavanje te ljestvicu s definiranim značenjem odgovora.

REZULTATI

U Tablici 1 prikazani su deskriptivni podaci za prediktorske i kriterijske varijable. Vidljivo je da prosječni rezultat na *Skali socijalne distance* ($M = 3.56$, $SD = 2.14$) upućuje na blago negativan stav prema Romima, budući da je mogući raspon rezultata od 0 do 8. Na *Slici 1* se može detaljnije vidjeti koliki postotak učenika pristaje na razne stupnjeve bliskosti s Romima. Samo 24% učenika bi pristalo na česticu „*Da smo rođaci*“, a tek 15% na česticu „*Da mi je cura/dečko*“.

Slika 1. Prikaz frekvencije pojedinih odgovora na Skali socijalne distance prema Romima, N= 457.

Rezultat na *Skali modernog rasizma* ($M = 18.58$, $SD = 5.32$) upućuje na blago negativan stav prema Romima, s obzirom na mogući raspon rezultata od 1 do 35.

T-test za zavisne uzorke pokazao je da je razlika između vršnjačke i roditeljske norme stava prema Romima statistički značajna, ($t(456) = 9.61$, $p < .01$), pri čemu je roditeljska norma manje predrasudna. Također, t-test za zavisne uzorke pokazuje i statistički značajnu razliku između općeg roditeljskog i općeg vršnjačkog utjecaja te su učenici općenito više pod utjecajem roditelja, ($t(356) = 2.42$, $p < .05$).

Tablica 1
Deskriptivna statistika prediktorskih i kriterijskih varijabli, $N = 457$.

	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>Teoretski raspon</i>
1. Roditeljska norma	3.12	2.22	0	8	0 - 8
2. Vršnjačka norma	4.15	2.30	0	8	0 - 8
3. Roditeljski utjecaj	22.27	6.95	6	42	6 - 42
4. Vršnjački utjecaj	21.39	7.71	7	41	7 - 49
5. Moderni rasizam	18.58	5.32	7	35	7 - 35
6. Socijalna distanca	3.56	2.41	0	8	0 - 8

Legenda: *M* – aritmetička sredina; *SD* – standardna devijacija; *Min* – minimalna vrijednost raspona ukupnih rezultata; *Max* – maksimalna vrijednost raspona rezultata.

Za provjeru normaliteta distribucija rezultata svih varijabli mjerenih u ovom istraživanju proveden je Kolmogorov-Smirnovljev test, kojim se pokazalo značajno odstupanje dobivene distribucije od normalne za moderni rasizam ($Z = .057$, $df=457$, $p<.01$), Skalu socijalne distance ($Z = .151$, $df=457$, $p<.01$), roditeljsku normu ($Z = .12$, $df=457$, $p<.01$), vršnjačku normu ($Z = .127$, $df=457$, $p<.01$), roditeljski utjecaj ($Z = .05$, $df=457$, $p<.01$) te vršnjački utjecaj ($Z = .07$, $df=457$, $p<.01$). U ovom istraživanju su ipak korištene parametrijske analize, budući da rezultati Monte Carlo studija upućuju na to da je korištenje parametrijskih analiza neprimjereno samo ako je distribucija znatno narušena (Aron, Aron i Coups, 2013). Vizualna inspekcija pokazuje da iako distribucije navedenih varijabli odstupaju od normalne, one nisu asimetrične. Uz to, paramaterijski koeficijenti korelacije ne razlikuju se statistički značajno od koeficijenata koji se dobivaju neparametrijskim testovima.

Za provjeru odnosa između svih varijabli izračunati su Pearsonovi koeficijenti korelacije koji su prikazani u Tablici 2. U skladu s očekivanjima, rezultati na Skali socijalne distance značajno su povezani s rezultatima na MRS ($r = .51$, $p < .01$). Stav srednjoškolaca prema Romima (SMR) značajno je povezan s roditeljskom normom ($r = .29$, $p < .01$), a ta je povezanost još snažnija ako koreliramo rezultate srednjoškolaca na Skali socijalne distance i roditeljsku normu ($r = .50$, $p < .01$) što potvrđuje prvu postavljenu hipotezu.

Tablica 2
Prikaz interkorelacija prediktorskih i kriterijskih varijabli, $N = 457$.

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
1. Spol									
2. Majka obrazovanje	.11*								
3. Otac obrazovanje	.04	.55**							
4. Životni standard	.15**	.30**	.30**						
5. Roditeljski utjecaj	.11**	-.01	-.07	-.05					
6. Vršnjački utjecaj	.08	.02*	.13	-.04	.22**				
7. Roditeljska norma	.00	-.08	.01	-.05	.12**	.15**			
8. Vršnjačka norma	.15**	-.09*	-.00	.00	-.01	.14**	.34**		
9. Socijalna distanca	.16**	-.04	.05	.13**	-.03	.19**	.50**	.43**	
10. Moderni rasizam	.18**	-.16**	-.13**	.02	.03	.04	.29**	.22**	.51**

Legenda: ** $p < .01$; * $p < .05$.

Druga hipoteza je također potvrđena jer je stav srednjoškolaca prema Romima izmjerena Skalom modernog rasizma (SMR) značajno povezan s vršnjačkom normom ($r = .22$, $p < .01$) te je i ta povezanost znatno veća ako koreliramo rezultate na Skali socijalne distance s vršnjačkom normom ($r = .43$, $p < .01$).

Da bismo detaljnije ispitali povezanost prediktorskih i kriterijskih varijabli te doprinos pojedinačnih prediktora u objašnjavanju varijance stava prema Romima, provedene su dvije hijerarhijske regresijske analize. Dvije analize su rađene zato što je u jednom slučaju rezultat na Skali socijalne distance uzet kao kriterij, a u drugom slučaju je kriterijska varijabla rezultat na Skali modernog rasizma.

Predviđanje izraženosti predrasude prema Romima

Provedena je hijerarhijska regresijska analiza u pet koraka. Kriterijska varijabla je rezultat na *Skali socijalne distance*, a kao prediktori su u prvom koraku analize uvrštene demografske varijable (*dob*, *spol*, *obrazovanje majke*, *obrazovanje oca* i *životni standard*), u drugom koraku je u analizu uvedena varijabla *roditeljska norma*, u trećem koraku je uvrštena varijable *vršnjačka norma*, zatim u četvrtom koraku varijable opće podložnosti *roditeljskom utjecaju* i *vršnjačkom utjecaju* te su u posljednjem koraku uvedene dvije moderatorske varijable. Jedna moderatorska varijabla predstavlja interakcijski odnos opće podložnosti *roditeljskom utjecaju* i *roditeljske norme*, a druga moderatorska varijabla

predstavlja interakcijski odnos opće podložnosti *vršnjačkom utjecaju* i *vršnjačke norme*. Moderatorska varijabla napravljena je tako da su varijable prvo centralizirane te je zatim napravljena nova varijabla koja predstavlja njihov umnožak.

U Tablici 3 možemo vidjeti da je model značajan te da prediktori u prvom koraku objašnjavaju 5.2% varijance kriterija ($F_{\Delta R}^2 = 4.96$, $p < .01$), nakon uvođenja varijable *roditeljska norma* objašnjeno je 29.4% varijance kriterija ($F_{\Delta R}^2 = 154.55$, $p < .01$), nakon uvođenja *vršnjačke norme* u analizu objašnjeno je 35.9% varijance kriterija ($F_{\Delta R}^2 = 45.25$, $p < .01$), u četvrtom koraku nakon uvođenja opće podložnosti *roditeljskom* i *vršnjačkom utjecaju* objašnjeno je 38% ukupne varijance kriterija ($F_{\Delta R}^2 = 7.55$, $p < .01$). U posljednjem koraku nakon uvođenja moderatorskih varijabli objašnjeno je ukupno 38.9% ($F_{\Delta R}^2 = 3.45$, $p < .05$) varijance kriterija.

Tablica 3

Rezultati hijerarhijske regresijske analize za predviđanje stava prema Romima mjerenog Skalom socijalne distance, N = 457.

	1. korak	2. korak	3. korak	4. korak	5. korak
Standardizirani regresijski koeficijenti (β)					
Spol	.16**	.15**	.11**	.11**	.12**
Dob	-.06	-.03	-.02	-.01	-.02
Obrazovanje majke	-.15*	-.08	-.05	-.05	-.06
Obrazovanje oca	.07	.07	.03	.01	.01
Životni standard	.11*	.14**	.13**	.14**	.14**
Roditeljska norma		.50**	.41**	.41**	.42**
Vršnjačka norma			.26**	.25**	.26**
Roditeljski utjecaj				-.11**	-.11**
Vršnjački utjecaj				.12**	.11**
Moderator 1					-.10*
Moderator 2					.02
R^2	.052	.29	.359	.38	.389
F	4.96**	31.3**	35.93**	30.44**	25.81**
ΔR^2		.242	.065	.021	.009
$F_{\Delta R}^2$	4.96**	154.55**	45.25**	7.55**	3.45*

Legenda: R^2 - ukupan doprinos prediktora objašnjenju varijanci; F - vrijednost F-omjera; ΔR^2 – promjena u postotku objašnjene varijance kriterija; $F_{\Delta R}^2$ - vrijednost F-omjera za statističku značajnost promjene nakon uvođenja novog bloka prediktora; Moderator 1- Roditeljska norma*Roditeljski utjecaj; Moderator 2- Vršnjačka norma*Vršnjački utjecaj

** $p < .01$; * $p < .05$.

Roditeljska norma je najbolji samostani prediktor ($\beta = .50$, $p < .01$), iako se njezin doprinos u daljnjim koracima smanjuje ($\beta = .42$, $p < .01$), ali i dalje ostaje značajan.

Vršnjačka norma također je značajan prediktor ($\beta = .26, p < .01$). Opći roditeljski utjecaj je značajan prediktor ($\beta = -.11, p < .01$), kao i opći vršnjački utjecaj ($\beta = -.11, p < .01$).

Rezultati također ukazuju na supresorski efekt roditeljskog utjecaja na kriterijsku varijablu, odnosno socijalnu distancu. Roditeljski utjecaj nije značajno povezan s kriterijem, ali ima značajan samostalni doprinos u regresijskoj analizi ($\beta = -.11, p < .01$). Uz to, roditeljski utjecaj je pozitivno povezan sa spolom ($r = .11, p < .01$) i vršnjačkim utjecajem ($r = .22, p < .01$) te roditeljskom normom ($r = .12, p < .01$), tj., varijablama koje su značajno povezane s kriterijem.

U posljednjem koraku se pokazuje da je značajna interakcija roditeljske norme i općeg roditeljskog utjecaja ($\beta = -.10, p < .05$), ali ne i interakcija vršnjačke norme i vršnjačkog utjecaja ($\beta = .02, p > .05$). Uz to, beta koeficijent moderatora 1 je negativan, što znači da što je vrijednost jednog prediktora iz interakcijskog odnosa u moderatoru pozitivnija to je odnos između drugog prediktora i kriterija negativniji. Ovaj nalaz djelomično potvrđuje treću hipotezu.

Spol je također značajan samostalni prediktor ($\beta = .16, p < .01$) i nakon smanjenja u trećem koraku ($\beta = .11, p < .01$) ostaje stabilan. Djevojke iskazuju manje predrasudne stavove prema Romima ($M = 3.19, SD = 2.09$) u odnosu na mladiće ($M = 3.97, SD = 2.66$) na Skali socijalne distance ($t(455) = -3.51, p < .01$). Rezultati na Skali modernog rasizma pokazuju istu razliku te djevojke pokazuju manje predrasudne stavove ($M = 17.65, SD = 4.88$) u usporedbi sa mladićima ($M = 19.59, SD = 5.61; t(455) = -3.95, p < .01$). Također, djevojke navode značajno manje predrasudnu vršnjačku normu ($M = 3.83, SD = 2.09$) u odnosu na mladiće ($M = 4.50, SD = 2.47; t(455) = -3.13, p < .01$), no nema razlike između djevojaka i mladića u procjeni roditeljske norme. Na Skali roditeljskog i vršnjačkog utjecaja djevojke izvještavaju o slabijem utjecaju roditelja ($M = 21.58, SD = 6.86$) nego mladići ($M = 23.04, SD = 6.95$) te je ta razlika statistički značajna ($t(455) = -2.25, p < .05$), no nema razlike između djevojaka i mladića u procjeni podložnosti vršnjačkom utjecaju. Također, može se primijetiti da je obrazovanje majke značajan samostani prediktor u prvom koraku analize te objašnjava 15% varijance kriterija ($p < .05$), a gubi na značajnosti u drugom koraku uvođenjem varijable roditeljska norma. To bi moglo upućivati da se efekt obrazovanja majke ostvaruje putem norme koju majke postavljaju i tako se odražava na predrasude kod srednjoškolaca.

Za drugu kriterijsku varijablu (rezultat na Skali modernog rasizma) provedena je također hijerarhijska regresijska analiza u pet koraka. Prediktori su uneseni u analizu istim redoslijedom (1. varijable s demografskim podacima: *dob, spol, obrazovanje majke,*

obrazovanje oca i životni standard; 2. roditeljska norma; 3. vršnjačka norma, 4. roditeljski i vršnjački utjecaj; 5. moderatorske varijable). Moderatorske varijable su također iste kao i u prvoj regresijskoj analizi (1. roditeljska norma*roditeljski utjecaj i 2. vršnjačka norma*vršnjački utjecaj).

Tablica 4

Rezultati hijerarhijske regresijske analize za predviđanje stava prema Romima mjerenog Skalom modernog rasizma, N = 457.

	1. korak	2. korak	3. korak	4. korak	5. korak
Standardizirani regresijski koeficijenti (β)					
Spol	.19**	.19**	.17**	.18**	.18**
Dob	.02	.03	.04	.04	.03
Obrazovanje majke	-.18**	-.14**	-.13	-.13*	-.14*
Obrazovanje oca	-.05	-.08	-.08	-.08	-.08
Životni standard	-.07	.08	.08	.08	.08
Roditeljska norma		.28**	.25**	.25**	.26**
Vršnjačka norma			.10*	.10*	.09
Roditeljski utjecaj				-.03	-.03
Vršnjački utjecaj				.01	.01
Moderator 1					-.03
Moderator 2					-.03
R^2	.077	.155	.164	.164	.166
F	7.506**	13.792**	12.569**	9.779**	8.07**
ΔR^2		.079	.009	.001	.002
$F_{\Delta R^2}$	7.51**	41.825**	4.576**	.147	.484

Legenda: R^2 - ukupan doprinos prediktora objašnjenju varijanci; F - vrijednost F-omjera; ΔR^2 - promjena u postotku objašnjene varijance kriterija; $F_{\Delta R^2}$ - vrijednost F-omjera za statističku značajnost promjene nakon uvođenja novog bloka prediktora; Moderator 1- Roditeljska norma*Roditeljski utjecaj; Moderator 2- Vršnjačka norma*Vršnjački utjecaj

** $p < .01$; * $p < .05$.

Međutim, rezultati druge regresijske analize sa *Skalom modernog rasizma* kao kriterijem se dosta razlikuju. U Tablici 4 možemo vidjeti da su samo promjene u prva tri koraka modela značajna. U prvom koraku je objašnjeno 7.7% ($F_{\Delta R^2} = 7.51$, $p < .01$) varijance kriterija, nakon uvođenja varijable *roditeljska norma* objašnjeno je 15.5% ($F_{\Delta R^2} = 41.83$, $p < .01$) varijance kriterija te je nakon uvođenja varijable *vršnjačka norma* objašnjeno ukupno 16.4% varijance kriterija ($F_{\Delta R^2} = 4.58$, $p < .01$). Promjene u daljnjim koracima ove hijerarhijske regresijske analize nisu značajni. Spol ima konstantan značajan samostalni doprinos ($\beta = .18$, $p < .01$) te kao i u prvoj regresijskoj analizi gdje je kriterij Skala socijalne distance, spol je stabilan prediktor i kada je kriterij Skala modernog rasizma. *Obrazovanje majke* je također značajan prediktor ($\beta = .18$, $p < .01$), ali se njegova

značajnost smanjuje te gubi u trećem koraku uvođenjem *vršnjačke norme* u analizu. *Roditeljska norma* je značajan prediktor u svim koracima analize, a nakon blagog smanjenja u trećem koraku ima stabilan samostalni doprinos ($\beta = .26, p < .01$). *Vršnjačka norma* je također značajan prediktor ($\beta = .10, p < .05$), iako je njezin samostalni doprinos manji.

RASPRAVA

Ovim istraživanjem je ispitivan odnos roditeljskih i vršnjačkih normi i stavova prema Romima kod srednjoškolaca te kako taj odnos ovisi o općoj podložnosti roditeljskim i vršnjačkim normama. Od tri postavljene hipoteze, prve dvije su potvrđene, a treća hipoteza je djelomično potvrđena.

Rezultati generalno pokazuju blago negativan stav srednjoškolaca prema Romima na Skali socijalne distance i na Skali modernog rasizma. Ipak, treba naglasiti da niži rezultati te čak rezultati oko aritmetičke sredine ($M=3.56, SD=2.41$) na *Skali socijalne distance* u biti ukazuju na dosta predrasudan stav s obzirom da rezultat 3 znači da bi pristali na suživot u istoj državi, istoj ulici te da idu u isti razred. Idući stupanj bliskosti na *Skali* odnosi se na prijateljstvo na društvenim mrežama. Prema prosječnom rezultatu koji učenici postižu na Skali socijalne distance vidljivo je da mnogi ne bi htjeli biti čak niti prijatelji na društvenim mrežama, a intimnije odnose poput posjećivanja kod kuće ili romantične veze bi prihvatilo samo oko 20% učenika. S obzirom na navedeno, moglo bi se reći da je *Skala socijalne distance* malo stroža mjera predrasuda u odnosu na *Skalu modernog rasizma*. Uz to, na Skali socijalne distance nema odgovora niti se slažem niti se ne slažem već se učenici moraju odlučiti bi li pristali na određenu situaciju ili ne. S obzirom na navedeno, pri interpretaciji rezultata treba obratiti pažnju na značenje rezultata koji statistički gledano upućuju na samo blago negativan stav srednjoškolaca prema Romima.

Prvi problem je bio ispitati povezanost roditeljskih normi i stavova prema Romima kod srednjoškolaca. U skladu sa suvremenim teorijskim pristupima predrasudama kod djece i adolescenata, hipoteza je bila da će roditeljska norma biti pozitivno povezana sa stavom srednjoškolaca prema Romima, što je i potvrđeno. Učenici koji izvještavaju o predrasudnoj normi roditelja i sami imaju predrasudan stav prema Romima te učenici koji

izvještavaju o nepredrasudnoj roditeljskoj normi i sami imaju manje predrasuda. Roditeljska norma je povezana sa stavom srednjoškolaca prema Romima te ta povezanost veća u slučaju kada je stav izmjeren Skalom socijalne distance ($r=.50$, $p<0.01$) nego u slučaju kada je stav izmjeren Skalom modernog rasizma ($r=.29$, $p<0.01$). Moguće je da je ovakav rezultat metodološka posljedica načina ispitivanja normi. Učenici su na Skali socijalne distance najprije procjenjivali na koji stupanj bliskosti od navedenih situacija bi pristali, a zatim su trebali na istoj skali procijeniti što misle koje situacije bi odobravali njihovi roditelji, odnosno vršnjaci.

Drugi problem istraživanja bio je ispitati povezanost vršnjačkih normi i stavova prema Romima kod srednjoškolaca. Iako se očekivala povezanost roditeljske norme i stavova učenika prema Romima, također se očekivala i povezanost učeničkih stavova sa normama koje dobivaju od svojih vršnjaka. Unatoč utjecaju roditelja koji je još vrlo naglašen, u doba adolescencije interakcije s vršnjacima postaju sve važnije, kao i utjecaj ostalih osoba iz naše okoline (Lebedina-Manzoni, 2007). Postavljena je hipoteza da će rezultati na mjeri stavova prema Romima kod srednjoškolaca bit će pozitivno povezani s rezultatima na mjeri vršnjačkih normi. Srednjoškolci čiji vršnjaci imaju negativnije stavove prema Romima će i sami imati negativnije stavove prema Romima. Druga hipoteza je također potvrđena te je vršnjačka norma pozitivno povezana sa stavom prema Romima izmjerenim Skalom socijalne distance ($r = .43$, $p < 0.01$), kao i sa stavom prema Romima izmjerenim Skalom modernog rasizma ($r = .22$, $p < 0.01$). Norma kao subjektivno reprezentirani grupni prototip opisuje i propisuje vjerovanja, stavove, osjećaje i ponašanja vezana uz određeni predmet i grupu te stoga ne čudi da su stavovi srednjoškolaca vrlo slični percipiranim normama koje dobivaju od roditelja i vršnjaka. To su osobe koje viđaju svaki dan te s kojima razmjenjuju vlastita mišljenja.

Treći problem je bio provjeriti moderatorski utjecaj opće podložnosti roditeljskom utjecaju/vršnjačkom utjecaju na odnos roditeljskih/vršnjačkih normi i stavova prema Romima. U prvoj regresijskoj analizi u kojoj je kriterij rezultat na Skali socijalne distance objašnjeno je ukupno 38.9% ($F_{\Delta R}^2 = 3.45$, $p < .05$) varijance kriterija, a rezultati pokazuju da je interakcija roditeljske norme i roditeljskog utjecaja značajna ($\beta = -.10$, $p < .05$). Ovisno o tome je li netko pod većim ili manjim utjecajem roditelja, bit će veća ili manja povezanost njegovog stava s roditeljskom normom. Međutim, negativan predznak beta koeficijenta znači da što je vrijednost jednog prediktora iz interakcijskog odnosa u moderatoru pozitivnija to je odnos između drugog prediktora i kriterija negativniji. To bi u

ovom slučaju značilo da što je netko više pod utjecajem roditelja, to je negativnija povezanost njegova stava s roditeljskom normom, tj., njegov stav je suprotan roditeljskoj normi. Moderator, tj., interakcija roditeljske norme i roditeljskog utjecaja u ovom istraživanju je značajna, ali je smjer povezanosti suprotan od očekivane.

Rezultati druge regresijske analize u kojoj je kriterij rezultat na Skali modernog rasizma ne potvrđuju dobivene rezultate u prvoj regresijskoj analizi. Objašnjeno je ukupno 16.4% varijance kriterija ($F_{\Delta R}^2 = 4.58, p < .01$), ali su značajne samo promjene u prva tri koraka modela. Ipak, varijable koje su se pokazale kao dobri prediktori stava prema Romima u prvoj regresijskoj analizi su i ovdje značajne. Roditeljska norma je najbolji samostani prediktor u obje regresijske analize (1. $\beta = .50, p < .01$ / 2. $\beta = .25, p < .01$). Vršnjačka norma također je značajan prediktor, ali njezin doprinos je manji (1. $\beta = .25, p < .01$ / 2. $\beta = .10, p < .05$).

Kako predrasude nisu rezultat individualnih preferencija, već su rezultat članstva i kontakta s drugim članovima određene grupe, a s dobi se povećava svjesnost o vlastitoj i drugim grupama te relativni položaj u postojećoj shemi socijalnih odnosa, moguće je da su srednjoškolci pod raznim socijalnim utjecajima koji svoj učinak ostvaruju kroz različite mehanizme. Njihov stav povezan je i s vršnjačkom i s roditeljskom normom, ali na različite načine. Moguće je da roditeljska norma ostvaruje svoj utjecaj kroz direktno prenošenje stava o raznim manjinama, pa tako i Romima. S druge strane, vršnjačke norme su možda više orijentirane na neke druge teme kojima se srednjoškolci bave, pa podložnost vršnjačkom utjecaju ne igra važnu ulogu u objašnjenju odnosa stava prema Romima i norme koja je prisutna za tu grupu. Opet, kako pojedinac uglavnom nije svjestan porijekla predrasuda koje ima i smatra svojim vlastitim, vanjske norme postaju unutarnji stavovi (Crandall, Eshleman i O'Brien, 2002). Ovoj tezi u prilog ide i rezultat da učenici iskazuju više predrasudne stavove prema Romima od učenica te navode i više predrasudnu vršnjačku normu od učenica. Moglo bi se reći da oni u biti dijele stav svojih vršnjaka, a da možda i nisu svjesni porijekla tog stava, već ga smatraju svojim vlastitim stavom. Oni učenici koji iskazuju više predrasudne stavove ujedno i izvještavaju o više predrasudnoj vršnjačkoj normi, što može biti rezultat poistovjećivanja vlastitog stava sa stavom okoline. Tako isto srednjoškolci procjenjuju vršnjačku normu slično svom vlastitom stavu, možda ponešto više predrasudnu. Logično je da je socijalno poželjno vlastiti stav ublažiti, dok to ne mora biti slučaj sa stavom okoline, tj. društvenom normom. Socijalna poželjnost kod srednjoškolaca može biti rezultat rastuće tendencija za regulacijom iskazivanja određenih

stavova i ponašanja s obzirom na to tko je prisutan u određenoj situaciji te koji će stavovi i ponašanja dovesti do poželjnih ishoda (Nesdale i Lawson, 2011).

Sim i Koh (2003) svaki utjecaj vršnjaka smatraju vršnjačkim pritiskom te ističu kako taj pritisak može biti direktan i indirektan. Kod indirektnog pritiska osoba nije svjesna da je pod utjecajem vršnjaka, što može biti jedno od objašnjenja izostanka moderatorskog utjecaja vršnjačkog utjecaja na povezanost stava prema Romima i vršnjačke norme. Također, razlika koja se opetovano dobiva između djevojaka i mladića može biti posljedica toga što su mladići doista skloniji konformirati se očekivanjima vršnjaka ili su njima navedena ponašanja općenito prihvatljivija. Vršnjački pritisak među mladićima je direktniji te su mladići u adolescenciji usmjereniji na grupu vršnjaka, dok su djevojke više usmjerene na individualne odnose s prijateljicama (Lebedina-Manzoni i Ricijaš, 2013). Kod djevojaka je taj mehanizam suptilniji te one manje nagovaraju svoje vršnjakinje, ali određena očekivanja ipak postoje. Međutim, u oba slučaja potreba za pripadanjem kao osnovni ljudski motiv nalazi se u pozadini niza ponašanja te upravo iz straha od gubitka pripadnosti i dobrog odnosa s vršnjacima javlja se potreba za usklađivanjem s očekivanjima vršnjaka bez obzira na vlastite odabire (Lebedina-Manzoni i Ricijaš, 2013).

U adolescenciji dolazi do sposobnosti razumijevanja reciprociteta, što znači da adolescenti shvaćaju da su i oni nekome stranci. Upravo je zauzimanje tuđe perspektive temelj za smanjenje predrasuda, a mogućnosti zauzimanja tuđe perspektive razvija se do šire društvene perspektive u adolescenciji (Maričić, 2009). Tako socijalizacijski procesi imaju važnu ulogu u iskazivanju i prikrivanju predrasuda. Također, korelacije stavova roditelja i djece prema određenim grupama uglavnom su pozitivne i značajne, ali često i niske. To nam govori da djeca ipak ne upijaju pasivno stavove okoline, već ih na svoj način aktivno prihvaćaju ili odbacuju (Nesdale, 2004). S druge strane, ukoliko djeca nemaju priliku dovesti u pitanje stavove okoline u kojoj odrastaju, najvjerojatnije će ih prihvatiti. Zato je vrlo važno da mladi imaju priliku propitkivati svoje stavove, posebice one prema grupama koje su česta meta predrasuda. Socijalna okolina važan je faktor u formiranju stavova te stoga norme koje stavlja pred pojedince imaju velik potencijal u mijenjanju stava o prihvatljivosti određenih predrasuda. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da postoji blago predrasudan stav srednjoškolaca prema Romima te da je taj stav povezan i s roditeljskom i s vršnjačkom normom. Iako su srednjoškolci u fazi kada je formalno mišljenje razvijeno te imaju sposobnost zauzimanja tuđe perspektive, čini se da nema razlike u njihovom stavu prema Romima u usporedbi sa stavovima njihovih vršnjaka

i roditelja. A zašto bi i bilo? Srednjoškolci dijele stavove koji su prihvaćeni u njihovoj socijalnoj okolini te bez zahtjeva socijalne okoline o promjeni norme nema razloga koji bi doveo do promjene njihovih stavova.

Ovo istraživanje proširilo je dosadašnja istraživanja vezana uz stavove prema Romima, uzevši u obzir socijalne norme koje nisu toliko ispitivane u Hrvatskoj. U svrhu poboljšanja metodologije istraživanja i mogućnosti generalizacije, bilo bi dobro proširiti uzorak i na srednjoškolce iz drugih gradova u Hrvatskoj. Iako je u ovom istraživanju sudjelovalo 457 srednjoškolaca, ne možemo reći da je taj uzorak reprezentativan za Hrvatsku, posebno s obzirom na to je gotovo polovica roditelja sudionika istraživanja visoko obrazovana. Također, više od 90% učenika je navelo srednji ili iznadprosječan životni standard, što također nije reprezentativan uzorak za Hrvatsku. Posebno bi bilo zanimljivo uključiti manje gradove u kojima postoje romske zajednice te u kojima su u školama prisutni srednjoškolci iz romske populacije. Zagreb je specifičan jer je veliki grad i vjerojatno je jedini kontekst u kojemu mnogi srednjoškolci imaju priliku susresti Rome uključujući uličnu prodaju ili prošnju.

Bilo bi također korisno uključiti još neke mjere u istraživanje, poput raznih mjera ličnosti kako bismo vidjeli na koji način individualna obilježja utječu na podložnost socijalnim normama. Mjera koja je u ovom istraživanju korištena za ispitivanje podložnosti roditeljskom/vršnjačkom utjecaju pokriva moralne vrijednosti, politička vjerovanja, izlaske, seksualnost te uporabu alkohola i drugih supstanci te je moguće da je rezultat koji se dobiva ne predstavlja dobro utjecaj koji se odnosi na stavove prema etničkim manjinama. Samo neke od čestica poput „Nije me briga što moji roditelji misle o ljudima s kojima izlazim (na spoj)“ ili „Mišljenje mojih prijatelja o osobama s kojima izlazim važnija su nego mišljenje mojih roditelja o tome“ odnose se konkretno na odnose s drugim ljudima, pa je ograničena mogućnost generaliziranja rezultata upitnika na podložnost vršnjačkom/roditeljskom utjecaju na stavove prema Romima. Uz to, rezultati na skali su razdvojeni tako da se dobije posebno rezultat za roditeljski utjecaj te rezultat za vršnjački utjecaj, što nije predviđeno u originalnoj Skali. Kako je ovo prvi prijevod Skale na hrvatski jezik nema podataka o pouzdanosti te bi bilo dobro validirati Skalu na uzorku adolescenata hrvatske populacije. Nacrt istraživanja bi se mogao dopuniti pitanjima o kontaktu s osobama Romske manjine (postoji li kontakt, koliko često te poznaju li nekog Roma/Romkinju), što bi mogli biti vrijedni podaci. Pokazalo se također da neke čestice na Skali socijalne distance nisu dobro pozicionirane u kontinuumu od manje bliskih do bliskih i intimnih situacija. Primjerice, na česticu 2. „Da živimo u istoj ulici“ pristaje

manji postotak učenika (67.7%) nego na česticu 3. „Da idemo u isti razred“ (74.8%) ili 4. „Da smo prijatelji na društvenim mrežama (npr. Facebook)“ (77.5%). Moguće je da su učenici „život u istoj ulici“ shvatili kao da oni žive u romskom naselju, pa su zato zaokruživali NE češće nego na česticama 3. i 4. Također, čini se da česticu 4. „Da smo prijatelji na društvenim mrežama (npr. Facebook)“ srednjoškolci doživljavaju manje bliskom nego suživot u istoj ulici ili pohađanje istog razreda jer veći postotak učenika pristaje na taj stupanj bliskosti nego na prethodna dva. Ostale čestice su dobro raspoređene te se može pratiti postepeni pad u frekvenciji prihvatanja ponuđenih stupnjeva bliskosti. Kod procjene roditeljske norme javlja se slična situacija te je ponovo manji postotak prihvatanja druge čestice nego treće i četvrte. Ipak, ovdje nisu velike razlike u postotcima jer je za roditeljsku normu učenici procjenjuju da bi 81.7% prihvatilo da idu u isti razred s Romom/Romkinjom, 81.4% da su prijatelji na Facebook-u te 79.4% da žive u istoj ulici. U slučaju procjene vršnjačke norme je najpravičnija raspodjela frekvencija odgovora na čestice te je samo zamijenjen redoslijed treće i četvrte čestice.

Na kraju, korelacijski nacrt naravno ne omogućava zaključivanje o uzročno posljedičnim vezama.

ZAKLJUČAK

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati kakav je odnos roditeljskih i vršnjačkih normi i stavova prema Romima kod srednjoškolaca te provjeriti kako taj odnos ovisi o individualnoj podložnosti roditeljskim i vršnjačkim normama. Dobiveni rezultati upućuju na blago negativan stav prema Romima i na Skali socijalne distance i na Skali modernog rasizma. Pri tome su stavovi srednjoškolaca značajno povezani i s roditeljskom normom i s vršnjačkom normom. Roditeljska norma je viša od vršnjačke norme, tj. ide više u smjeru odobravanja, iako obje norme uglavnom odobravaju samo polovicu predloženih situacija i to one koje su manje intimne, poput „Da živimo u istoj državi“ ili „Da živimo u istoj ulici“, a vrlo rijetko situacije „Da smo rođaci“ ili „Da mi je cura/ dečko“. Rezultati također upućuju na moderatorski efekt opće podložnosti roditeljskom utjecaju na odnos stava prema Romima i roditeljske norme. Odnos vršnjačke norme i stava prema Romima nije moderiran varijablom opće podložnosti vršnjačkom utjecaju. Pokazalo se i da postoje rodne razlike, pri čemu učenici iskazuju više predrasudne stavove prema Romima te više predrasudnu vršnjačku normu nego učenice.

REFERENCE

- Aboud, F. i Doyle, A. (1996). Parental and peer influences on children's racial attitudes. *International Journal of Intercultural Relations*, 20, 371-383.
- Abrams, D. Rutland, A., Cameron, L. i Marques, J.M. (2003). The development of subjective group dynamics: When in-group bias gets specific. *British Journal of Developmental Psychology*, 21, 155-176.
- Adorno, T.W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D.J., i Sanford, R.N. (1950). *The Authoritarian Personality*. NY: Harper-Row.
- Akrami, N. (2005). *Prejudice: The Interplay of Personality, Cognition, and Social Psychology*. Digital Comprehensive Summaries of Uppsala Dissertations from the Faculty of Social Sciences, 5, 65.
- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambridge, MA: Addison-Wesley.
- Aron, A., Aron, E. N. i Coups, E. (2013). *Statistics for Psychology*. New Jersey: Pearson.
- Aronson, E., Wilson, T.D. i Akert, R.M. (2005). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Mate.
- Ata, A., Bastian, B. i Lusher, D. (2009). Intergroup contact in context: The mediating role of social norms and group-based perceptions on the contact-prejudice link. *International Journal of Intercultural Relations*, 33, 498-506.
- Bank, B-J, Slavings, R.L. i Biddle, B.J. (1990). Effects of Peer, Faculty, and Parental Influences on Students' Persistence. *Sociology of Education*, 63 (3), 208-225.
- Baumeister, R. F. i Leary, M. R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachment as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117, 497-529.
- Berndt, T.J. i Savin-Williams, R.C. (1993). Peer relations and friendships. U Tolan, P.H. i Cohler, B.J. (Ur.), *Handbook of clinical research and practice with adolescents*. New York: John Wiley & Sons, 203-219.

- Brown, B. B., Clasen, D. R., & Eicher, S. A. (1986). Perceptions of peer pressure, peer conformity dispositions, and self-reported behavior among adolescents. *Developmental Psychology*, 22, 521–530.
- Brown, R. (2006). *Grupni procesi: Dinamika unutar i između grupa*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Cameron, J.A., Alvarez, J.M., Ruble, D.N. i Fulgni, A.J. (2001). Children's lay theories about ingroups and outgroups: Reconceptualizing research of prejudice. *Personality and Social Psychology Review*, 5, 118-128.
- Conger, J. J. (1971). A world they never knew: The family and social change. *Daedalus*, 100, 1128–1142.
- Čorkalo Biruški, D. i Ajduković, D. (2009). Od dekonstrukcije do rekonstrukcije traumatizirane zajednice: primjer Vukovara. *Revija za socijalnu politiku*, 16 (1),1-24.
- Čorkalo Biruški, D. i Ajduković, D. (2008). Stavovi učenika, roditelja i nastavnika prema školovanju: Što se promijenilo tijekom šest godina u Vukovaru? *Migracijske i etničke teme*, 24, 189-216.
- Čorkalo, D. i Kamenov, Ž. (2003). National Identity and Social Distance. *Review of Psychology*, 10 (2), 85-94.
- Čorkalo, D. i Kamenov, Ž. (Ur.) (1998). *Nacionalni identitet i međunarodna tolerancija*. VIII. ljetna psihologijska škola studenata i nastavnika. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta.
- Crandall, C.S., Eshleman, A. i O'Brien, L. (2002). Social norms and the expression and suppression of prejudice: The struggle for internalization. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 359-378.
- Horowitz, D.L. (1985). *Ethnic Groups in Conflict*. London: University of California Press.
- Hrvatić, N. (2004). Romi u Hrvatskoj: od migracija do interkulturalnih odnosa. *Migracijske i etničke teme*, 4, 367–385.
- Lacković-Grgin, K. (2006). *Psihologija Adolescencije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

- Laketa, S. (2004). *Ispitivanje eksplicitnih i implicitnih etničkih predrasuda*. Neobjavljeni diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Lauri, A. (1999). *Provjera Pettigrewovih postavki o izraženosti «krajnje atribucijske pogreške»*. Neobjavljeni diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Lebedina-Manzoni, M. i Ricijaš, N. (2013). Obilježja mladih s obzirom na podložnost vršnjačkom pritisku. *Kriminologija i socijalna integracija*, 21, 1-165
- Lebedina-Manzoni, M., Lotar, M. i Ricijaš, N. (2008). Podložnost vršnjačkom pritisku i samopoštovanje kod studenata. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 1, 77-92.
- Löw, A. (2009). *Ispitivanje izraženosti predrasude prema Romima u periodima različite zastupljenosti Roma u hrvatskim medijima* (Neobjavljeni rad nagrađen Rektorovom nagradom). Filozofski fakultet, Zagreb.
- Maričić, J. (2009). Teorije i istraživanja predrasuda u dječjoj dobi. *Psihologijske teme*, 18, 137-157.
- Marques, J. M., Yzerbyt, V. Y. i Leyens, J. Ph. (1988). The black sheep effect: Extremity of judgments towards ingroup members as a function of ingroup identification. *European Journal of Social Psychology*, 18(1), 1–16.
- McConahay, J.B. (1986). *Modern racism, ambivalence and The Modern racism scale*. U Dovidio, J.F. i Gaertner, S.L. (Ur.) *Prejudice, Discrimination and Racism*. Orlando, Florida: Academic Press.
- Mićević, J. (2005). Razlike u stavovima prema marginalnim grupama između roditelja i njihove djece. *Psihologija*, 38, (2).
- Mullen, B., Brown, R. i Smith C. (1992). Ingroup bias as a function of salience, relevance, and status: an integration. *European Journal of Social Psychology*, 22, 103–22.

- Nesdale, D i Lawson, M. (2011). Social Groups and Children's Intergroup Attitudes: Can School Norms Moderate the Effects of Social Group Norms?. *Child development*, 00, 1-13.
- Nesdale, D. (2004). Social identity processes and childrens ethnic prejudice. U M. Bennett i F. Sani (Ur.). *The development of the social self*. (pp. 219-246). East Sussex: Psychology Press.
- Pearson, A.R., Dovidio, J.F. i Gaertner, S.L. (2009). The Nature of Contemporary Prejudice: Insights from Aversive Racism. *Social and Personality Psychology Compass*, 3, 314-338.
- Petz, B. (1992). *Psihologijski rječnik*. Zagreb: Prosvjeta.
- Potelj, V. (2009). *Nacionalni identitet i međuetnički odnosi: Usporedba zagrebačkih i vukovarskih učenika osnovnih i srednjih škola*. Neobjavljeni diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Prinstein, M. J. i Dodge, K. A. (2008). *Peer influence processes among youth*. New York: Guilford.
- Puhalo, S. (2013). *Kako opažamo druge etničke grupe i njihove članove: Socijalna percepcija i etnička pripadnost kod srednjoškolaca u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Rathus, S.A.(2000). *Temelji psihologije*. Jastrebarsko: Naklada slap.
- Šućur, Z. (2000). Romi kao marginalna skupina. *Društvena istraživanja*, 2-3, 211-227.
- Tajfel, H. i Turner, J.C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. U: W.G. Austin i S. Orchel (Ur.), *The Social Psychology of Intergroup Relations* (str. 33-47). Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Terry, D. J., Hogg, M. A., & White, K. M. (2000). Attitude-behavior relations: Social identity and group membership. In D. J. Terry & M. A. Hogg (Ur.), *Attitudes, behavior, and social context: The role of norms and group membership* (pp. 67-93). Mahwah, NJ: Erlbaum.

- Todisijevič, B. i Enyedi, Z. (2003). Authoritarianism vs. cultural pressure. *Journal of Russian and East European Psychology*, 40, 31-54.
- Tomašić Humer, J. i Čorkalo Biruški, D. (2015). Provjera temeljnih postavki razvojnog modela subjektivne grupne dinamike na ad hoc grupama mladih. *Društvena istraživanja*, 3, 367-386.
- Turalija, M. (2015). *Stavovi prema Romima*. Neobjavljeni završni rad. Osijek: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Osijeku.
- Popis stanovništva kućanstava i stanova 2011. Stanovništvo prema državljanstvu, narodnosti, vjeri i materinskom jeziku. (2013). Preuzeto sa <http://www.dzs.hr>